

Халіман 2011б: Халіман, О.В. Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові : рід і число [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / О. В. Халіман. – Х., 2011. – 20 с.

Шендельс 1972: Шендельс, Е.И. Грамматическая метафора [Текст] / Е. И. Шендельс // НДВШ : Филол. науки. – 1972. – № 3. – С. 48-57.

*В статті на прикладі аналізу граматического значення прошедшего времени описаны способы моделирования грамматических игрем для выражения значения оценки. Аргументировано использование понятия «грамматическая прецедентность», что связано с употреблением грамматических единиц в оценочных функциях как прецедентных.*

*Ключевые слова: оценка, играма, грамматическое значение, прошедшее время, «грамматическая прецедентность».*

*The article focuses on the description of methods of modeling of grammatical igrem to express the meaning of estimation based on the material of grammatical meaning of the Past tense. Certain arguments have been given concerning the use of the notion "grammatical precedent" that is connected with the use of grammatical units in the function of estimation which are considered as precedents.*

*Keywords: estimation, igrem, grammatical meaning, Past tense, grammatical precedent.*

Надійшла до редакції 21 вересня 2012 року.

**Ірина Мельник**

УДК 811.161.2' 37

### СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ВІДЧИСЛІВНИКОВИХ ДІЕСЛІВНИХ СИНТАКСИЧНИХ ТРАНСПОЗИТИВ

*Висвітлено сутність відчислівникової дієслівної синтаксичної транспозиції, диференційовано відчислівникові вербалізати за семантичним потенціалом на ядро та периферію, виокремлено і схарактеризовано значеннєві групи, що формують центр і периферію аналізованих транспозитив, визначено вплив семантики відчислівникових вербалізаторів на морфологічну експлікацію суб'єктного компонента.*

*Ключові слова: транспозиція, транспозит, вербалізація, предикат, семантична група.*

Останні десятиріччя позначені активною увагою вчених до проблем семантичного аналізу квантитативних компонентів. Значеннєвий потенціал цих одиниць неодноразово ставав предметом вивчення у межах числівника як окремого лексико-граматичного класу [Сучасна 1969: 237-264; Арполенко, Городенська, Щербатюк 1980; Леонова 1983: 128-143; Безпояско, Городенська Русанівський 1993: 142-157; Лукінова 2000; Вихованець, Городенська 2004: 251-183; Плющ 2010: 207-220]. Специфічна семантика та своєрідні сполучувальні можливості дали змогу науковцям виділити слова з кількісним значенням в окремий семантичний клас – предикати кількості [Вихованець 1992: 109-111; Межов 1998: 9; Загнітко 2001: 121; Городенська 2002: 23-26; Попович 2002: 4-5; Мірченко 2004: 127-128; Кавера 2007: 16-19], якому відведено найпериферійніше місце в семантичній класифікації предикатів.

Уперше в українському мовознавстві розподіл квантитативних предикатних компонентів на два підкласи: предикати означено-кількісні і предикати неозначено-кількісні – здійснив І.Р. Вихованець. З першим підкласом учений пов'язує позначення точної кількості відповідних предметів. Другий підклас на відміну від першого не утворює такої викинченої сукупності елементів, а становить обмежену групу слів на позначення точно не визначених, недиференційованих, узагальнено-кількісних понять. «Такі поняття, – за спостереженнями науковця, – стосуються кількісних визначень у межах від приблизної кількості неозначеної репрезентації предметів до приблизних кількісних визначень їх надмірності» [Вихованець 1992: 110].

Запропоновану І.Р. Вихованцем семантичну класифікацію предикатів кількості конкретизував О.Г. Межов, розширивши морфологічний діапазон цього семантичного класу за рахунок слів інших лексико-граматичних розрядів: дієслів, прислівників та іменників з кількісним значенням. Це дозволило йому виокремити чотири підтипи предикатів кількості: 1) предикати статично-кількісної ознаки (власне-кількісної); 2) предикати кількості-відношення; 3) предикати динамічно-кількісної ознаки; 4) предикати кількісно-вікової ознаки. Аналіз предикатів кількості дослідник проводить відповідно до різновидів суб'єктних синтаксем [Межов 2007: 66-69]. Певною мірою подібною до попередньої за семантичним вираженням кількісної ознаки і морфологічним наповненням предикатних компонентів є класифікація предикатів кількості, яку представляє у мовознавчій літературі Н.М. Попович. Зосередження уваги на числівникових і нечислівникових репрезентантах квантитативної семантики дало змогу дослідниці вирізнити шість основних семантичних різновидів предикатів кількості зі значеннями: 1) власне-кількості; 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення; 6) динамічно-кількісної ознаки [Попович 2002: 4-5]. Семантичну диференціацію предикатів кількості на тлі їхньої морфологічної і неморфологічної реалізації у канві

семантичної типології предикатів стану здійснює Н.В. Кавера. Значеннєве розмежування предикатів кількості дослідниця проводить з урахуванням характеру та способу вираження кількості, виокремивши чотири семантичні групи предикатів кількісної ознаки: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості. У межах першої і другої семантичних груп зроблено детальний опис їхніх значеннєвих підгруп [Кавера 2008: 16-19].

Вирізнєння числівника в окремий лексико-граматичний клас і його можливість дублювати синтаксичну позицію дієслова зумовили появу відчислівникової синтаксичної вербалізації. Сьогодні в україністиці немає наукових праць, у яких би з позицій функційно-категорійної граматики був комплексно схарактеризований семантичний потенціал відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів. Саме в розв'язанні цієї теоретичної проблеми вбачаємо **актуальність** нашої студії. **Мета** пропонованої праці полягає у створенні цілісної семантичної класифікації відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів, побудованої на засадах функційно-категорійної граматики І.Р. Вихованця і його послідовників. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**: 1) окреслити семантичну специфіку дієслівних синтаксичних транспозитів; 2) диференціювати відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити за семантичним потенціалом на ядро та периферію; 3) виокремити і систематизувати значеннєві групи відчислівникових вербалізацій на позначення означеної кількості відповідно до семантичних розрядів означено-кількісних числівників; 4) вирізнити і схарактеризувати значеннєві групи, що формують периферію відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів; 5) з'ясувати вплив семантики відчислівникових синтаксичних транспозитів на морфологічну експлікацію суб'єктного компонента.

Відразу зауважуємо, що наша класифікація, безперечно, не претендує на вичерпність, проте вона загалом розкриває семантичну специфіку аналізованих компонентів і сприяє розкриттю їхніх синтагматичних особливостей. Відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити, що входять до складу семантичних груп, вступають у семантико-синтаксичні зв'язки із залежними іменниковими компонентами. Якісно-кількісний склад залежних субстанційних синтаксем зумовлено семантико-синтаксичною валентністю відчислівникових вербалізацій. У нашій студії маємо намір зосередити увагу на семантичних особливостях відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів. До аналізу також буде залучено відприслівникові числівники із неозначено-кількісною семантикою, частина іменникових компонентів із квантитативним значенням та прислівники на позначення достатньої чи недостатньої кількості, що в поєднанні з дієслівними зв'язками служать аналітичними засобами вираження дієслівної похідності.

У граматичній структурі української мови відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити передають семантику: 1) означеної кількості; 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення. У межах відчислівникових транспозитів на позначення означеної, неозначеної, приблизної і розподільної кількості виокремлюємо похідні одиниці із семантикою кількісно-вікової ознаки.

Ядро відчислівникових синтаксичних транспозитів формують лексеми із семантикою означеної кількості, оскільки вони на відміну від одиниць інших семантичних груп об'єднують більшість числових назв і є найбільш диференційованими за значеннєвими параметрами. Типовими морфологічними репрезентантами транспонованих компонентів із семантикою означеної кількості виступають власне-кількісні, збірні та дробові числівники, що позначають точно окреслену кількість істот, конкретних предметів або частин, виділених у складі цілого: *один, п'ять, десять, сімдесят, вісімсот, триста двадцять п'ять, семеро, двадцятєро, одна друга, п'ять сьомих* і под.

Центральну ланку відчислівникових синтаксичних вербалізацій із зазначеною семантикою становлять власне-кількісні лексичні одиниці, що виражають точно окреслену кількість істот, звичайно людей, конкретних предметів у цілих одиницях, наприклад: *Виклали перед Білим домом портрет Буша з фотографій загиблих американських солдатів. Їх уже сімсот шість* (Л. Костенко); [Воїнів. – І.М.] *тридцять тисяч* (Р. Іванчук); *А качок було дев'ять* (М. Вінграновський); *Стільців було п'ятнадцять*. Семантико-синтаксична валентність відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів прогнозує лише один залежний іменниковий компонент – суб'єктний, що має специфічну морфологічну експлікацію – родовий відмінок, наприклад: *Поетів ніколи не був мільйон* (Л. Костенко); *Нас – чорна ніч, а вас – якийсь мільярд* (І. Драч).

Такі відчислівникові транспозити також можуть передавати кількісно-вікові особливості людей, зрідка – тварин, предметів, наприклад: *Той [батько. – І.М.] загинув, коли Іванові не виповнилось й десяти років* (Ю. Мушкетик); *У 1900 році їй [Ользі. – І.М.] виповнилось 36 років* (Р. Горак); *Йому вже тридцять чотири літа – зрілий муж, князь (В. Малік); ...Канівській гідроелектростанції в листопаді виповниться 35 років* («Урядовий кур'єр»). Функція суб'єкта за таких умов закріплена звичайно за давальним відмінком, наприклад: *Він [Богдан. – І.М.] помер, коли йому виповнилось дванадцять років* (Р. Горак); [Зої. – І.М.] *було вже п'ятдесят літ, Федорі – сорок сім* (П. Загребельний); ... *їй [Марії. – І.М.] минуло тридцять* (О. Іваненко).

До цієї групи належать окремі, цілісні одиниці із квантитативною семантикою, для яких характерна лексико-семантична впорядкованість та ієрархізована сукупність. Вони позначають незамкнений висхідний ряд натуральних чисел, у якому сусідні елементи протиставляються за семантичною диференційною ознакою “більше на одну одиницю”: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'яносто, сто, двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон, нуль*. Їхнє коло обмежено сорока двома лексемами [Вихованець, Городенська 2004:

158], що, поєднуючись в аналітичні квантитативні сполуки, передають величезну кількість понять, якими сьогодні послуговується людство.

Відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити з означено-кількісною семантикою можуть позначати й абстрактно-математичне число в цілих одиницях. У граматичній структурі мови їхнє призначення – відтворювати натуральний ряд чисел або проводити обчислювальні операції. Такі відчислівникові вербалізати набули поширення в математиці, а також у галузях знань, пов'язаних із математичними підрахунками: *Два додати два – чотири; Три помножити на три – дев'ять; Двадцять п'ять поділити на п'ять буде п'ять*.

До похідних одиниць із зазначеною семантикою також необхідно зарахувати числові назви на позначення певної кількості предметів, істот у сукупності, неподільній, нечленованій їхній єдності, які морфологічно експліковані збірними числівниками. У граматичній структурі української мови вони формують своєрідні паралелі до відчислівникових вербалізацій із семантикою власне-кількості, пор.: *Було нас тринадцятеро* (О. Довженко) і *Було нас тринадцять*; [Хлопців. – І.М.] *було четверо* (М. Вінграновський) і *Хлопців було чотири*. Характерно, що функціональний ряд числівникової збірності виявляє регулярність тільки в межах від двох до двадцяти включно і тридцять: *двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро, дев'ятеро, десятеро, одинадцятеро, дванадцятеро, тринадцятеро, чотирнадцятеро, п'ятнадцятеро, шістнадцятеро, сімнадцятеро, вісімнадцятеро, дев'ятнадцятеро, двадцятеро і тридцятеро*, наприклад: *...було їх* [грабіжників. – І.М.] *троє чи четверо* ... (П. Загребельний); *...тепер нас четверо* ... (Л. Костенко); *Їх* [прибульців. – І.М.] *було троє* (Ю. Мушкетик); *... і наприкінці десятого року стане їх* [супутників. – І.М.] *семеро* (В. Шевчук). Таких відчислівникових транспозитів у сучасній українській літературній мові налічують 20 [Вихованець, Городенська 2004: 160]. Від частини з них можна утворити здрібніло-пестливі форми: *двійко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, семірко, восьмірко*, наприклад: *... дітей шестірко* ... (Укр. прислів'я); *Овечок десяток та стара кобила. Та діток двійко* (Ю. Мушкетик); *То ж був один, тепер нас буде двійко* (Л. Костенко). Варто відзначити, що числівникова збірність у поєднанні з квантитативними одиницями із семантикою власне-кількості може стосуватися також більших вимірів, наприклад: *сімдесят троє, вісімдесят семеро, чотириста п'ятдесят двоє* тощо.

Специфічні значеннєві та формальні параметри цих відчислівникових вербалізацій зумовлюють їхню своєрідну вибіркочну сполучуваність з іменниковими компонентами. Вони звичайно поєднуються із суб'єктними синтаксемами, вираженими іменниками *pluralia tantum* та іменниками середнього роду на позначення малих істот (четвертої відміни): *воріт троє; саней двоє; курчат п'ятеро; ведмежат четверо*. Характерно, що відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити із семантикою сукупності слугують єдиною можливим засобом вираження означеної кількості для зазначених іменникових форм у суб'єктній функції.

Крім цього, відчислівникові транспозити із зазначеною семантикою також сполучаються із суб'єктними компонентами, вираженими іменниками: 1) середнього роду (другої відміни): *вікон двоє; дерев троє; дитяток п'ятеро*; 2) чоловічого роду – назвами істот: *пасажирів двадцятеро; братів троє; козаків п'ятнадцятеро*; 3) жіночого і чоловічого роду, що різняться основами в однині та множині: *друзів п'ятеро; дівчат восьмеро; селян тридцятеро*. Спорадично в мовленні трапляються поєднання таких похідних одиниць із суб'єктними синтаксемами, вираженими іменниками чоловічого роду на позначення неістот, а також іменниками жіночого роду – назвами істот та неістот: *комбайнів залишилось восьмеро; дочок було двоє; зернин стало троє*. Специфіка семантичного наповнення відчислівникових синтаксичних транспозитів із значенням сукупної кількості полягає в тому, що вони визначають кількість кого- або чого-небудь і не вживаються на позначення цифрових та числових назв. Сферу їхнього функціонування обмежено переважно розмовним мовленням, усною народною творчістю і художньою літературою.

Відчислівникові вербалізати на позначення точної кількості частин, виділованих у складі цілого, розглядаємо як своєрідні аналітичні побудови, які морфологічно експліковані власне-кількісними числівниками у чисельнику і субстантивованими порядковими прикметниками у знаменнику. У граматичній структурі української мови їх прийнято диференціювати на власне-дробові й мішані кількісні сполуки [Вихованець 2004: 162]. Перші вказують тільки на певну кількість частин цілого: їхній знаменник містить інформацію про поділ одиниці на певну кількість рівних частин, а чисельник – скільки взято таких частин. Поряд із субстантивованим порядковим прикметником у знаменнику мовці мисленнєво використовують слово «частина», яке в мовленні звичайно елімінується: *дві шостих (частин), три восьмих (частин), сім дев'ятих (частин)*. Другі утворюють поєднання власне-кількісних числівників із дробовими. Власне-кількісні числівники вживають для позначення кількості цілих одиниць, а дробові – для позначення кількості частин цілого. Роль зв'язкового елемента між власне-кількісними і дробовими числівниками виконує сполучник *і*: *три цілих і п'ять шостих, сім цілих і чотири восьмих, дев'ять цілих і три десятих*.

Призначення відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів із вказаною семантикою – виражати абстрактну кількість, тобто число, яким послуговуються в математиці та інших суміжних із нею точних науках. Поряд із абстрактно-числовим значенням, ці транспозити також можуть функціонувати з кількісною семантикою, при цьому роль суб'єктної синтаксеми виконують переважно іменники – назви точної кількості предметів, рідше іменники – назви істот: *стілців стало чотири восьмих; дітей лишилося одна десята*. Для них також типовим є вживання із суб'єктним компонентом на позначення нерахуваних понять, зокрема з абстрактними та речовинними іменниками: *бігу лишилося одна восьма; води зосталося одна третя; розчину стало три п'ятих; піску було п'ять сьомих*.

Іноді дієслівні синтаксичні транспозити являють собою числівниково-іменникову сполуку – поєднання дробового числівника з іменниковим родовим відмінком на позначення предмета виміру або одиниці виміру: *кілограм, грам, година, хвилина, секунда, тиждень, день, літр і т.д.*, напр.: **Огірків зосталося шість цілих і п'ять десятих кілограмів; Розчину лишилося одна п'ята літр; Відпустки лишилося одна друга тижня.** Характерно, що суб'єкту синтаксему при таких транспозитах заступає іменник у формі родового відмінка на позначення предметів, рідше абстрактних назв. Суб'єктний родовий однини маємо за умови, якщо вимір стосується одного предмета або сукупності предметів: **Хліба лишилася одна п'ята; Птаства зосталося дві восьмих.** Суб'єктний родовий набуває форми множини, коли вимір підлягають кілька однорідних предметів або відчислівниковий транспозит сполучається з множинними іменниками: **Поросят три десятих; Дверей шість сьомих.**

До відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів на позначення дробових понять також варто зарахувати слова *пів, півтора, півтори, півтораства*, які звичайно поєднуються з іменниковим родовим відмінком, утворюючи при цьому кількісно-іменникову сполуку. Характерно, що і суб'єкту позицію при відчислівникових вербалізатах *пів, півтора, півтори* заступають іменники в родовому відмінку однини, а при відчислівниковому вербалізаті *півтораства* – іменники в родовому відмінку множини: **Води лишилося піввідра; Тканини було півтора метра; Шляху лишилося півтори милі; Дітей зосталося півтораства осіб.**

Із семантикою означеної кількості функціонують у системі мови відчислівникові іменники: *десяток, сотня тощо*, а також відчислівникові прислівники: *удвох, утрьох, учотирьох* та ін., що, потрапляючи в присудкову позицію, набувають дієслівних категорій часу, способу, іноді – виду, які реалізовано в них аналітично – за допомогою аналітичної морфем-зв'язки *бути* або аналітичних напівморфем-зв'язок типу *ставати/стати, лишатися/лишитися, зоставатися/зостатися* і т.д. Це дає підстави кваліфікувати їх як синтаксичні еквіваленти дієслова, напр.: *Овечок десяток ...* (Ю. Мушкетик); *У нас же гвинтівка тільки сотня...* (Ю. Смолич); *Були вони тільки вдвох ...* (Ю. Мушкетик); *... там уже вдвох вони, посадник і простий княжий холоп ...* (П. Загребельний).

На тлі ядра відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів виразно окреслено їхню периферію. До семантичної периферії варто віднести відчислівникові синтаксичні транспозити, що передають: 1) неозначену кількість; 2) приблизну кількість; 3) розподільну кількість; 4) кількість-відношення.

Відчислівникові вербалізати із семантикою неозначеної кількості називають точно не визначену, неконкретизовану множинну кількість. Сюди належить невелика за обсягом група слів, що не утворює цілісної системи кількісних понять. У сучасній українській мові поняття неозначеної кількості, за спостереженнями науковців, репрезентовано п'ятьма числівниками: *кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять* [Арполенко, Городенська, Щербатюк 1980: 31], наприклад: [Парубків. – І.М.] *кільканадцять* (У. Самчук); *... їх [хвиль. – І.М.] < ... > за життя кілька* (В. Шевчук); [Яблунь і груш. – І.М.] *декілька* (Ю. Мушкетик); [Корів. – І.М.] *на горбі зліворуч < ... > кілька ...* (В. Шевчук). До цього переліку ще можна додати числівникові одиниці *кількасот, кількадесятеро, кільканадцятро* тощо, наприклад: [Коней. – І.М.] *кільканадцятро < ... > в одній вервечці* (П. Загребельний); [Верхівців. – І.М.] *кількасот* (П. Загребельний). Іноді такі відчислівникові вербалізати в поєднанні з іменником у родовому відмінку утворюють цілісну кількісно-іменникову сполуку, наприклад: [Поля та луків. – І.М.] *кільканадцять десятин < ... > і трохи худібки* (Ю. Мушкетик); [Тарані. – І.М.] *кілька в'язок* (Ю. Мушкетик); *... державна їхня налічує вже кількасот літ* (П. Загребельний).

Їхне коло розширено за рахунок прислівникових компонентів: *мало, немало, чимало, багато, небагато* та ін., що функціонують із семантикою великої або малої неозначеної кількості; іменників *безліч, сила, тьма, море, океан, крапля, жменька* тощо, які набувають значення «надзвичайно багато» або «надзвичайно мало»; дієслів *(не) бракує, (не) вистачає* та прислівників *(не) достатньо, (не) досить, (не) вдосталь* із семантикою достатньої чи недостатньої кількості; лічильних іменників *десяток, сотня* й означено-кількісних числівників відіменникового походження *тисяча, мільйон, мільярд* та ін., ужитих у множині, а також одиниць нечастиномовного характеру – фразеологізмів, порівняльних зворотів, які можуть передавати семантику від малої (дуже малої) до великої (дуже великої) неозначеної кількості [Сучасна 1969: 244; Городенська 1978: 19-21; Попович 2002; Кавера 2008], наприклад: *... з нір палацу вибігала прислуга, і здивувався султан, що її так багато* (Р. Іванчук); *Дивися, ще слідом за собою біду приведе в двір, наче у них своєї біди мало* (Є. Гуцало); *Та цієї короткої миті було досить, щоб Ждан запримітив незвичайну вроду дівчини* (В. Малик); *... її [душі. – І.М.] не вистачає спокою та волі* (Ю. Мушкетик); [Полонянок. – І.М.] *вдосталь ...* (Ю. Мушкетик); [Арештів. – І.М.] *після кожної панахиди по розстріляних поляках < ... > сотні* (О. Іваненко); *Тих Марії на світі – як за гріш маку* (М. Коцюбинський); *... йшлося до жнив, роботи чимало, реманенту в селян – кіт наплакав, та й то – латаний перелатаний, роботи, отже, Прохорові вистачає* (Р. Чумак). Це засвідчує широкий спектр морфологічних засобів вираження семантики неозначеної кількості.

Семантичного відтінку великої неозначеної кількості зрідка можуть набувати похідні одиниці, що вжито на позначення віку істоти, звичайно людини, наприклад: *Йому [годинникареві. – І.М.] було, мабуть, уже віки* (Л. Костенко).

Відчислівникові вербалізати іноді передають значення приблизної кількості. За такої умови вони містять міркування, припущення мовця про кількість кого- або чого-небудь, тобто виражають близьке до точного кількісне значення конкретних предметів чи істот. Такі транспозити являють собою поєднання з двох, здебільшого близьких у числовому ряду одиниць, між якими можуть уживатися одиничні або повторювані розділові сполучники *чи, або*, а також повторювані сполучники *не то .., не то, чи то.., чи то...* і под.,

наприклад: [Поверхів. – І.М.] *п'ять чи шість* ... (П. Загребельний); [Стягів. – І.М.] *чотири або п'ять* – не більше (В. Малик); *стілців вісімнадцять-двадцять*; *студентів зосталося чи то вісім, чи то десять*. Із подібною семантикою вжито у структурі мови відчислівникові іменники, наприклад: [Машин. – І.М.] *десяток або й сотня* ... (П. Загребельний). Характерно, що вживання повторюваних сполучників у складі аналізованих одиниць обмежено переважно розмовним мовленням.

Поширеним засобом вираження відчислівникових вербалізаторів із семантикою приблизної кількості є сполуки числівника з прийменниками-частками, у яких числівникова форма “визначає крайню верхню або нижню межу точної кількості, а частки прийменникового походження вказують на наближення до верхньої межі, передування їй (*до, під, близько, менш (як, ніж), не більше (як, ніж), не вище (як, ніж)*) і под.) або на перевищення нижньої межі (*понад, за, більш (як, ніж), не менше (як, ніж) та ін.*)” [Городенська 2002: 25], наприклад: *В тім великім місті < ... > [церков. – І.М.] налічується понад чотириста* ... (П. Загребельний); ... *димів < ... > над околицею з двадцять* (В. Шевчук); [Половців. – І.М.] *лишилося не менше, як дві тисячі* ... (В. Малик); *Відпочиваючих не більше, як п'ятдесят*. Такі відчислівникові транспозити також можуть передавати кількісно-вікові характеристики особи або предмета, наприклад: [Майорові. – І.М.] *понад тридцять літ* (І. Багрянний); *Їй понад п'ятдесят років, а виглядає ще молодо і бадьоро* (І. Багрянний); *Данькові під п'ятдесят* (Р. Федорів); ... *ця річ має понад тисячу років* (П. Загребельний).

Відчислівникові синтаксичні транспозити на позначення приблизної кількості іноді експліковано інверсійними сполуками, що являють собою поєднання іменника – назви одиниці рахунку істот або виміру чого-небудь у родовому відмінку множини (*осіб, душ, голів, штук, грамів, кілограмів, пудів, тонн, відер, літрів, склянок та ін.*) з числівниковим компонентом, останній також ужито з прийменниками *на, з/із/зо*, наприклад: *Іноземців – осіб тридцять*; *Послів тих стільки, а юрби зо двісті* (Л. Костенко); [Поїзд. – І.М.] *вагонів на п'ятдесят* (І. Багрянний); [Ватага. – І.М.] *чоловік на двадцять* (Ю. Мушкетик); *Худоби лишилося голів шістдесят*; *Слон – пудів на двадцять п'ять*; *Картоплі лишилося не менше, ніж п'ять тонн*; *Цукерок – кілограмів зо три*. Подібну будову мають також сполуки, що виражають кількісно-вікові характеристики істот або предметів: *Кошовий мав літ під шістдесят*. *Сироватка – на десять менше* (Ю. Мушкетик); ... *їй [тітці. – І.М.] років тридцять п'ять, а на вигляд то й двадцять п'ять* ... (Ю. Мушкетик); *Було мені років двадцять* (В. Підмогильний); *Замкові – років п'ятсот*; *Дереву – літ двісті*.

До периферії відчислівникових синтаксичних транспозитів відносимо похідні одиниці, яким властива семантика розподільної кількості. Такі транспозити визначають однаковий, рівний розподіл чого-небудь між кимось, чимось та являють собою поєднання прийменника *по* з числівником або кількісно-іменною формою, наприклад: *Кімнат у кожного буде по дві*; [Грушок. – І.М.] *по десять штук* (Д. Білоус); [Землі. – І.М.] *по дві, по дві з половиною десятини...* (У. Самчук); *Яблук у дітей було по п'ять*; *Грошей у сестричок по двадцять гривень*. Із подібною семантикою вжито похідні побудови, складниками яких виступають прийменники *по* у сполученні з іменниками числівникового походження, наприклад: *Грошей на картках – по сотні*; *Груш на деревах було по десятку*. У такий спосіб також передають кількісно-вікові параметри істот або предметів: *Бездонне небо і безмежний світ, а нам всього по вісімнадцять літ* (Л. Костенко); *А нам було вже й не по двадцять літ* (Л. Костенко); *І хоч серед них багатьом по двадцять-двадцять п'ять років лише, але всі вони геїби діди* (І. Багрянний); *Будинкам – по дев'яносто років*; *Дубам – по триста років*.

Крайню периферію відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів становлять квантитативні одиниці, що визначають кількість істот або предметів через порівняння її з кількістю інших істот або предметів. Співвідносний спосіб формування квантитативної характеристики предметів дає змогу “констатувати кількісну перевагу одних із них над іншими або меншу кількість одних порівняно з іншими” [Городенська 2002: 25] і зумовлює вирізнення окремого, нетипового різновиду предикатів кількості, який, мабуть, за аналогією до предикатів якості-відношення кваліфіковано як предикати кількості-відношення [Межов 1998: 9]. Аналізований різновид дієслівних синтаксичних транспозитів із порівняльно-кількісним значенням утворено від прислівникових одиниць *мало, багато*, що передають семантику неозначеної кількості. Для цієї семантичної групи відчислівникових транспозитів характерна специфічна граматична реалізація: дві форми вищого ступеня порівняння згаданих прислівників (*менше, більше*) та відповідно дві їхні форми найвищого ступеня порівняння (*найбільше, найменше*). Характерно, що ці форми морфологічно експліковані поєднанням певних прийменників та сполучників зі співвідносними квантитативними формами: компаративні – із прийменниками *від, за, порівняно з* та сполучником *ніж*, суперлативні – із прийменниками *серед, з-поміж, між* та ін., наприклад: *Дівчаток більше від хлопчиків*; *Чорниць менше, ніж малини*; *Айстр найбільше серед квітів*; *Жінок найменше з-поміж боксерів*. Значеннєві особливості дієслівних транспозитів на позначення кількості-відношення зумовили збільшення їхнього валентного потенціалу – поряд із суб'єктною позицією вони відкривають правобічну об'єктну позицію. Суб'єкт кількості-відношення як облігаторний компонент семантико-синтаксичної структури речення морфологічно експліковано родовим відмінком. Об'єктний компонент із зазначеною семантикою на відміну від суб'єктного іноді зазнає редукації. Імплицитний вияв об'єктного елемента маємо найчастіше за умови, коли предикат кількості-відношення пов'язаний із експліцитно вираженою дієслівною зв'язкою, наприклад: *все менше і менше залишилося в Ждановому серці надії* (В. Малик); *Тоді озвалася ціла гора, метеликів на ній стало ще більше* ... (В. Шевчук); ... *з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше* (Ю. Мушкетик); *Чого-чого, а веселоців тут було найменше* ... (П. Загребельний); ... *яких слів в українській мові найбільше?* (І. Вихованець).

Отже, відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити як виразники статичної постійної або тимчасової характеристики предмета в граматичній структурі української мови передають означену, неозначену, приблизну, розподільну і співвідносну кількість. Залежно від характеру та способу вираження квантитативної ознаки їх розподілено на ядро і периферію. До ядра відчислівникових вербалізаторів зараховуємо лексеми із семантикою означеної кількості, оскільки вони об'єднують більшість числових назв і є найбільш диференційованими за значеннєвими параметрами. Їхню периферію пов'язуємо з лексемами на позначення неозначеної, приблизної, розподільної і співвідносної кількості. У межах відчислівникових транспозитів, що передають означену, неозначену, приблизну й розподільну кількість виокремлюємо похідні одиниці з семантикою кількісно-вікової ознаки. Перспективним постає не лише вирізнення семантичних груп відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів, але й цілісний аналіз відчислівникових компонентів у синтаксичній позиції дієслова на тлі формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної реченнєвих структур.

### Література

Арполенко, Городенська, Щербатюк 1980: Арполенко, Г.П., Городенська, К.Г., Щербатюк, Г.Х. Числівник української мови [Текст] / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 242 с.

Безпояско, Городенська, Русанівський 1993: Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Граматика української мови. Морфологія: підручник [Текст] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с. – ISBN 5-325-00173-6.

Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с. – Бібліогр. : С. 215-220. – ISBN 5-12-002283-9.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / К. Г. Городенська, І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398 с. – Бібліогр. : С. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 996-7671-60-7.

Городенська 1978: Городенська, К.Г. Виразення неозначеної кількості засобами української мови [Текст] / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 18-21. – Бібліогр. : С. 21.

Городенська 2002: Городенська, К.Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості [Текст] / К. Г. Городенська // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2002. – № 5. – С. 23-26. – Бібліогр. : С. 26.

Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2001. – 662 с. – Бібліогр. : С.553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.

Кавера 2008: Кавера, Н.В. Семантична типологія предикатів стану [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. В. Кавера Національна академія наук України. Інститут української мови. – К., 2008. – 24 с.

Леонова 1983: Леонова, М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія [Текст] / М. В. Леонова. – К. : Вища шк., 1983. – 264 с. – Бібліогр. : С. 262.

Лукінова 2000: Лукінова, Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) [Текст] / Т. Б. Лукінова. – К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.

Межов 1998: Межов, О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. Г. Межов Національна академія наук України. Інститут української мови. – К., 1998. – 19 с.

Межов 2007: Межов, О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : монографія [Текст] / О. Г. Межов. – Луцьк : Ред.-вид. відд. „Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с. – Бібліогр. : С. 158-172. – 300 пр. – ISBN 978-966-600-284-9.

Мірченко 2004: Мірченко, М.В. Структура синтаксичних категорій : монографія [Текст] / М. В. Мірченко. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк : Ред.-вид. відд. „Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с. – Бібліогр. : С.360-383. – 300 пр. – ISBN 966-600-140-3.

Плющ 2010: Плющ, М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник [Текст] / М. Я. Плющ. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с. – Бібліогр. : С. 319.– 1000 пр. – ISBN 978-966-194-039-9.

Попович 2002: Попович, Н.М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. М. Попович Національна академія наук України. Інститут української мови. – К., 2002. – 19 с.

Сучасна 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія [Текст] / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с. – Бібліогр. : С. 577-578.

*Освещена суцність отнумеральной глагольной синтаксической транспозиции, дифференцированы отнумеральные вербаллизаты за семантическим потенциалом на ядерные и периферийные, в их составе выделены и охарактеризированы семантические группы, определено влияние семантики отнумеральных вербаллизатов на морфологическую форму субъектного компонента.*

*Ключевые слова: транспозиция, транспозит, вербализация, предикат, семантическая группа.*

*The article deals the essence of numeralized verbal syntactic transposition. Numeralized verbalizats are differentiated according to semantic potential at the core and the periphery. The important groups, that form the centre and the periphery of analyzed transpositions, are selected and characterized. The author determined the effect of semantic numeralized verbalizats on morphological explication of subjective component.*

*Keywords: transposition, verbalization, predicate, semantic group.*

Надійшла до редакції 20 серпня 2012 року.

Анна Рыжкович

УДК 811.161.1'36

### ТЕМПОРАЛЬНЫЕ ПРЕДЛОГИ С ЛЕКСЕМАМИ «ВРЕМЯ» И «ЧАС» В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

*У статті наводяться списки прийменникових одиниць з лексемами «час» і «година» в російській і білоруській мовах, описуються парадигми прийменникових одиниць із вказаними лексемами, розглядаються види синтаксем, що утворюються формантами, які містять лексеми «час» і «година».*

*Ключові слова: прийменник, прийменникова парадигма, синтаксема, лексичний компонент синтаксеми, формант синтаксеми.*

Категория темпоральности в силу ее универсальности имеет в любом языке множество средств выражения, в том числе и равноуровневых. Имеются они и в предложных системах. Пока неизвестно, какие сегменты семантической структуры поля темпоральности способны покрывать предлоги и какова доля этого покрытия по отношению ко всему полю темпоральности в каждом из языков. Но предположить, что она велика, можно хотя бы по количеству предложных единиц (предлогов и изофункциональных им лексем) с темпоральной семантикой в русском и белорусском языках: по нашим подсчетам, сделанным на основании лексикографических источников обоих языков, включая реестры авторского коллектива под руководством М.В. Всеволодовой [Всеволодова и др.] (в печати) и М.И. Конюшкевич [Канюшкевич 2008-2011], в русском языке насчитывается 1003 темпоральных предложных единиц, в белорусском – 1178<sup>1</sup>.

Далеко не все единицы из названного количества можно назвать предлогами, особенно вторичные, имеющие в своем составе знаменательные лексемы. Но объединяет их служебная функция – способность в определенных контекстах выполнять функцию предлога, не покидая границ своей части речи. “Служебный характер единиц данного типа проявляется в том, что они оформляют и квалифицируют отношения между частями синтаксических структур, вместе с тем лексическое значение существительного, создающего каждое из подобных образований, не обнаруживает той степени абстрактности, чтобы новое служебное слово полностью отделилось от породившего его имени” [Шереметьева 2011: 2].

Трактовка категории предлога как морфосинтаксической категории, восходящая к идеям П.П. Шубы [Шуба 1971], получила развитие в ряде программных работ М.В. Всеволодовой [Всеволодова 2004], иницировавшей открытый межнациональный проект «Грамматика славянского предлога в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис», объединивший усилия ученых России (МГУ имени М.В. Ломоносова, руководитель проф. М.В. Всеволодова), Беларуси (проф. М.И. Конюшкевич), Украины (проф. А.А. Загнитко) [Загнитко 2003; Загнитко 2007], Польши, Болгарии и др. Труды участников проекта послужили методологической и теоретической базой для данной статьи, **цель** которой – выявить закономерности в образовании, сочетаемости и функционировании предложных сочетаний, имеющих в своем составе лексемы *время* и *час* в русском и белорусском языках. В силу сказанного выше термин «предлог» используется здесь в качестве объединяющего все изофункциональные предлогу единицы. Цель нашей работы обусловила следующие **задачи**: 1) по имеющимся лексикографическим источникам составить списки предложных единиц с лексемами *время* и *час* в русском и белорусском языках; 2) определить парадигмы предложных единиц с указанными лексемами; 3) выявить закономерности употребления падежно-числовых форм данных лексем в предложных сочетаниях и факторы выбора той или иной числовой формы.

В собранном нами материале лексема *время* является базовой для образования в русском языке более двух десятков предложных единиц: *во время* чего, *во времена* кого/чего, *времен* кого/чего, *времени* чего, *до времени* чего, *за время* чего, *ко времени* чего, *на время* чего, *от времени* кого/чего, *от времен* кого/чего, *по времени* чего, *со времени* кого/чего, *со времен* кого/чего *до* чего, *со времени* чего *и до* чего, *со времени* чего *и до времени* чего, *со времени* чего и др.

Соответствующая ей лексема *час* в белорусском языке обнаруживает большую продуктивность: с ее помощью образуются свыше тридцати предлогов и изофункциональных им единиц: *ад часу* каго/чаго, *ад часаў/оў* каго/чаго, *аж да часоў* каго/чаго, *аж да часу* чаго, *да часу* чаго, *за час* чаго, *за часам* каго/чаго, *за часамі* каго/чаго, *за часоў* чаго, *за часы* каго/чаго, *з-за часоў* каго/чаго, *з часоў* каго/чаго, *з часоў* каго/чаго *да*

<sup>1</sup> В это число вошли также русские соответствия белорусским предлогам и их аналогам, данные в реестре М.И. Конюшкевич [Канюшкевич 2008-2010].